

ΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΓΩΝΙΩΝ

ΚΑΙ ΑΓΡΥΠΝΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ

ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Επιμέλεια
Λίλυ Αλεξιάδου
Μιχαέλα Αντωνίου

Πρόλογος
Χρυσόθεμις
Σταμοπούλου-Βασιλάκου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ	13
1. Χαιρετισμοί	
1.1. ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΑΛΕΓΚΟΥ	21
1.2. ΣΙΣΣΥ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ	25
1.3. ΣΤΑΘΗΣ ΛΙΒΑΘΙΝΟΣ	31
2. Χάδι στερνό	
2.1. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ Ο πατέρας μου	35
2.2. ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΣΤΑΝΑΣ Άγγελος Τερζάκης, ο δάσκαλός μου	51
2.3. ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Ο κριτικός Άγγελος Τερζάκης	57
3. Θέατρο και προεκτάσεις	
3.1. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ Άγγελος Τερζάκης. Διάλογος με την ιστορία. Ένα σχεδιάσμα	67
3.2. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Ο Άγγελος Τερζάκης και η <i>ad hoc</i> εμφάνιση της θέσης του Καλλιτεχνικού Διευθυντή στο Εθνικό Θέατρο	83
3.3. ΒΑΡΒΑΡΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Θεωρία δράματος και μοντέλα εφαρμογής τη μεσοπολεμική περίοδο: Η περίπτωση του Άγγελου Τερζάκη	93
3.4. ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Άγγελος Τερζάκης, ο από σκηνής διανοούμενος	105

4. Μυθιστόρημα και προεκτάσεις

4.1. ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΙΣΤΑ

Η παιδική ηλικία, φωτεινή χαραμάδα
στο μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη; 115

4.2. ΘΕΟΔΟΥΛΗ (ΛΙΛΥ) ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

Άγγελου Τερζάκη, *Δίχως Θεό*: Τα άπειρα ενδεχόμενα
της αλήθειας και του εαυτού 125

4.3. ΘΑΝΑΣΗΣ ΑΓΑΘΟΣ

Η παρουσία του έργου του Άγγελου Τερζάκη
στην ελληνική τηλεόραση 143

4.4. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΚΑΤΟΥ

Άγγελος Τερζάκης (1907-1979)
– Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966):
Δύο συγγραφείς-διανοούμενοι.
Μυστική ζωή και Το δαιμόνιο 157

5. Αρχείο και έρευνα

5.1. ΝΑΤΑΛΙΑ ΒΟΓΚΕΪΚΩΦ-BROGAN – ΛΗΔΑ ΚΩΣΤΑΚΗ

Το προσωπικό αρχείο του Άγγελου Τερζάκη
στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής
Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα 173

5.2. ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Δείγμα από σπάνιο είδος: *Νύχτα στη Μεσόγειο*,
μια βυζαντινή κωμωδία 183

5.3. ΗΡΑΚΛΗΣ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΙΔΗΣ

Οι κληρονόμοι του μεγαλείου, ένα αθησαύριστο
θεατρικό έργο του Άγγελου Τερζάκη 207

5.4. ΕΛΕΝΗ ΠΕΤΡΙΤΣΗ

Ο Άγγελος Τερζάκης και οι πνευματικές επαφές του
με την Αγγλία 221

6. Θεατρική πράξη

6.1. ΙΛΙΑ ΛΑΚΙΔΟΥ

Η σκηνογραφία στο έργο του Άγγελου Τερζάκη:
Η ανάγκη και το πρόβλημα της μεγάλης παραγωγής 235

6.2.	ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ Ο Πρόγονος επί σκηνής	249
6.3.	ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΜΟΣΧΟΧΩΡΙΤΗ Γαμήλιο εμβατήριο και Άγγελος Τερζάκης στο θεατρικό γίγνεσθαι του σήμερα	261
6.4.	ΜΙΧΑΕΛΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Το Γαμήλιο εμβατήριο, μια σύγχρονη ανάγνωση στο Σύγχρονο Θέατρο	269
	ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ	283

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου

ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ,

Γ. ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΚΠΑ

Με ιδιαίτερη χαρά προλογίζω τον παρόντα τόμο των πρακτικών της Επιστημονικής Ημερίδας για τον Άγγελο Τερζάκη, που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Εθνικό Θέατρο, την Τετάρτη 15 Μαΐου 2019, στην Αίθουσα Εκδηλώσεών του, υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, προσελκύοντας αξιόλογους ομιλητές καθώς επίσης το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο των φοιτητών μας όσο και του ευρύτερου κοινού. Για την άψογη συνεργασία μας στη διοργάνωση της ανωτέρω Επιστημονικής Ημερίδας με το Εθνικό Θέατρο θερμές ευχαριστίες απευθύνω στον Πρόεδρο του Δ.Σ., Βασίλη Πουλαντζά, και στον τότε Καλλιτεχνικό Διευθυντή, Στάθη Λιβαθινό, που προλογίζει και τον παρόντα τόμο, οι οποίοι αποδέχτηκαν με χαρά τη συνδιοργάνωσή της με το Τμήμα μας. Επίσης, θερμές ευχαριστίες απευθύνω στη Σίσσυ Παπαθανασίου, Διευθύντρια Γραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού, για τη συμβολή της στην παραχώρηση της αιγίδας του.

Η Επιστημονική αυτή Ημερίδα διοργανώθηκε με αφορμή τα σαράντα χρόνια από τον θάνατο του Άγγελου Τερζάκη (1907-1979), με σκοπό την ανάδειξη του πλούσιου πεζογραφικού, θεατρικού, δοκιμιακού και κριτικού έργου τού εν πολλοίς ξεχασμένου πνευματικού άνδρα της γενιάς του '30 και της προσφοράς της θητείας του στο Εθνικό Θέατρο.

Ενταγμένη στις δραστηριότητες του νέου Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα «Ελληνικό και Παγκόσμιο Θέατρο: Δραματοουργία, Παράσταση, Εκπαίδευση», το οποίο είχα την τιμή να διευθύνω την παρούσα

περίοδο, η ανωτέρω Ημερίδα στόχο είχε την ανανέωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για την πολύπλευρη πνευματική παρακαταθήκη του Άγγελου Τερζάκη στις νεότερες γενιές των μελετητών, στους φοιτητές όλων των βαθμίδων και, ιδιαίτερα, στους μεταπτυχιακούς και τους υποψηφίους διδάκτορες αλλά και σε κάθε ενδιαφερόμενο για τη νεοελληνική γραμματεία και το θέατρο.

Η ανάδειξη του έργου του ήταν μια πνευματική οφειλή του Τμήματός μας, το οποίο στη διάρκεια των 30 χρόνων λειτουργίας του έχει οργανώσει 51 συνέδρια, συμπόσια και ημερίδες, από τα οποία τέσσερα μόνο ήταν αφιερωμένα σε νεοέλληνες συγγραφείς και πραγματοποιήθηκαν με την εξής χρονολογική σειρά: στον Ιάκωβο Καμπανέλλη για τα 70χρονά του, στις 25 Νοεμβρίου 1993, στην Aula της Φιλοσοφικής Σχολής· στον Άγγελο Σικελιανό για την επέτειο των 50 χρόνων από τον θάνατό του, στις 17 Δεκεμβρίου 2001, στο Αμφιθέατρο «Ιωάννης Δρακόπουλος» στο κεντρικό κτήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών· στον Δημήτριο Βερναρδάκη, στις 10 Οκτωβρίου 2007, στον ίδιο χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών· στον Βασίλη Ζιώγα, στις 25 Μαΐου 2013, στο Ίδρυμα Μ. Κακογιάννη.

Όσον αφορά στη συνολική συνεδριακή δραστηριότητα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, μέχρι το 2019 είχαν πραγματοποιηθεί συνολικά έξι επιστημονικές διοργανώσεις, τρεις ημερίδες, ένα διήμερο σεμινάριο, μία επιστημονική συνάντηση μεταπτυχιακών φοιτητών, υποψηφίων διδασκόντων και διδασκόντων και το επετειακό συνέδριο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, με την εξής χρονολογική σειρά:

- 1) Ημερίδα «Ελληνική Σκηνογραφία - Ενδυματολογία» (30 Απριλίου 1999), στο πλαίσιο της διοργάνωσης της Έκθεσης «Έλληνες σκηνογράφοι - ενδυματολόγοι και αρχαίο δράμα» (Κτήριο Κωστή Παλαμά, Μάρτιος-Απρίλιος 1999).
- 2) Διήμερο Σεμινάριο «Θέατρο και σχολείο: Εισαγωγή του θεάτρου στην εκπαιδευτική διαδικασία» (15 και 16 Μαΐου 1999).
- 3) Ημερίδα «Ο Γκαίτε και η Ελλάδα», σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γκαίτε Αθηνών, για τα 250 χρόνια από τη γέννησή του (25 Οκτωβρίου 1999).
- 4) Ημερίδα «O Maurice Maeterlinck και η Ελλάδα», για τα 50 χρόνια από τον θάνατό του (17 Ιανουαρίου 2000).
- 5) Επιστημονική Συνάντηση Μεταπτυχιακών Φοιτητών, υποψηφίων Διδασκόντων και Διδασκόντων με θέμα «Παγκόσμιο Θέατρο:

Πράξη-Δραματουργία-Θεωρία», αφιερωμένη στα 300 χρόνια από τη γέννηση του Denis Diderot (21-23 Νοεμβρίου 2013).

6) Επετειακό Συνέδριο για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με θέμα «Πηγές της έρευνας στη σύγχρονη ελληνική θεατρολογία» (27-29 Απριλίου 2017).

Εκτός από τον εορτασμό της επετείου των σαράντα χρόνων από τον θάνατό του, η επιλογή διοργάνωσης της ημερίδας αυτής αφιερωμένης στον Άγγελο Τερζάκη ήταν επίσης μια πνευματική οφειλή της υπογράφουσας καθώς και της συναδέλφου καθηγήτριας Άννας Ταμπάκη, οφειλή η οποία συνδέεται με τον τόπο γέννησης του τιμώμενου, το Ναύπλιο. Όταν το 2004 βρεθήκαμε μαζί με την Άννα Ταμπάκη στην προσωρινή Γενική Συνέλευση του νεοσύστατου τότε Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στο Ναύπλιο, επανειλημμένα είχαμε συζητήσει τη διοργάνωση ενός συνεδρίου για τον Άγγελο Τερζάκη στη γενέτειρά του. Όμως, λόγω διαφόρων δυσκολιών, ο στόχος αυτός δεν ευοδώθηκε τότε. Έτσι, αρκετά χρόνια μετά, ήρθε το πλήρωμα του χρόνου ώστε να υλοποιηθεί με την ευκαιρία αυτή.

Η συνεργασία μας με το Εθνικό Θέατρο ήταν ιδιαίτερη τιμή για το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο ήταν και είναι πάντα ανοιχτό σε συνεργασίες με το πρώτο κρατικό θέατρο της χώρας, με πιο πρόσφατη την επιτυχημένη συνδιοργάνωση του Θεατρολογικού Συνεδρίου για τον Αλέξη Σολομό, τον Δεκέμβριο του 2018. Το ίδιο επιτυχής ήταν η δράση με τον γενικό τίτλο «Η ζωή μου στο θέατρο», που πραγματοποιήθηκε από τον Δεκέμβριο του 2015 έως τον Μάιο του 2016, στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Τμήματος σε συνεργασία με την Πειραματική Σκηνή του Εθνικού Θεάτρου, με συντονιστή τον συνάδελφο καθηγητή Ιωσήφ Βιβιλάκη, μέλος του Δ.Σ. του Εθνικού Θεάτρου το 2015-2016 και διευθυντή του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών την περίοδο αυτή. Επίσης, η σκηνική δράση «Συνέβη στην Ελλάδα», σε σκηνοθεσία Νίκου Χατζόπουλου, με επιστημονική σύμβουλο την αναπληρώτρια καθηγήτρια Άννα Καρακατσούλη και σύμβουλο δραματουργίας τον καθηγητή Πλάτωνα Μαυρομούστακο, που πραγματοποιήθηκε από το 2016 έως το 2018, με τη συμβολή και αποφοίτων θεατρολόγων του Τμήματός μας.

Με το Εθνικό Θέατρο ο Άγγελος Τερζάκης συνδέθηκε για περισσότερα από τριάντα χρόνια. Το 1936 παρουσιάστηκε για πρώτη φορά θεατρικό έργο του από την κρατική σκηνή, όταν ο Δημήτρης Ροντήρης σκηνοθέτησε

τον Αυτοκράτορα Μιχαήλ. Τις επόμενες δεκαετίες θα ακολουθήσουν παραστάσεις και άλλων έργων του (*Είλωτες*, *Θεοφανώ*, *Το μεγάλο παιχνίδι*, *Νύχτα στη Μεσόγειο*, *Ο πρόγονος*, *Ο σταυρός και το σπαθί*), σε σκηνοθεσίες του Πέλου Κατσέλη, του Κωστή Μιχαηλίδη, του Αλέξη Μινωτή, του Δημήτρη Έξαρχου κ.ά. Το 1937 διορίστηκε Γραμματέας του ιδρύματος, στη συνέχεια ανέλαβε τη Διεύθυνση Δραματολογίου, ενώ διετέλεσε ακόμα Καλλιτεχνικός Διευθυντής και Γενικός Διευθυντής, γνωρίζοντας την ευρεία αποδοχή του καλλιτεχνικού και διοικητικού προσωπικού. Παράλληλα με το διοικητικό έργο που επωμίστηκε, ξεχωριστή υπήρξε η μακρόχρονη προσφορά του στη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου, στην οποία δίδαξε Ιστορία του Θεάτρου, Δραματολογία και Αρχαίο Δράμα, ενώ κατά διαστήματα ανέλαβε και τη διεύθυνσή της.

Στο παρόν συνέδριο δεκαοκτώ εξαιρετικοί φιλόλογοι και θεατρολόγοι, πανεπιστημιακοί και μη, παλαιότεροι και νεότεροι, φώτισαν με τις εμπεριστατωμένες εισηγήσεις τους όλες τις πτυχές της πολυσχιδούς προσωπικότητάς του, παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα των νεότερων ερευνών τους για το έργο του. Το πανόραμα της προσωπικότητάς του συμπλήρωσαν προσωπικές μαρτυρίες από τον γιο του τιμώμενου, Δημήτρη Τερζάκη, διακεκριμένο συνθέτη σύγχρονης μουσικής, καθηγητή της Ανώτατης Μουσικής Ακαδημίας της Λειψίας και αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, και από τον ηθοποιό Κώστα Καστανά, που κατέθεσε τις αναμνήσεις του από την περίοδο της φοίτησής του στη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου, όπου είχε την τύχη να τον έχει δάσκαλο και να συνεργαστεί μαζί του, συμπληρώνοντας έτσι την εικόνα του θεατράνθρωπου Άγγελου Τερζάκη, ενώ η ειδική μελετήτρια του έργου του, φιλόλογος κ. Πολυξένη Μπίστα παρουσίασε ερανίσματα από το έργο του, ολοκληρώνοντας την εικόνα της κοσμοθεωρίας του τιμώμενου.

Ευχαριστίες εκφράζονται σε όλους τους συμμετέχοντες, στην τότε Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, καθηγήτρια κ. Ελένη Καραμαλέγκου, και στην κ. Σίσσυ Παπαθανασίου, Διευθύντρια της Διεύθυνσης Γραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού, οι οποίες μας τίμησαν με την παρουσία τους και απηύθυναν χαιρετισμό. Επίσης, στους δύο διακεκριμένους σκηνοθέτες, Στάθη Λιβαθινό, τότε Καλλιτεχνικό Διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, και Θοδωρή Αμπατζή, τότε Αναπληρωτή Καλλιτεχνικό Διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, για την παρουσία τους και τον χαιρετισμό που απηύθυναν στην έναρξη της Ημερίδας.

Ευχαριστίες επίσης απευθύνονται στα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής, Άννα Ταμπάκη (πρόεδρος), Θανάση Αγάθο, Θεοδούλη (Λίλυ) Αλεξιά-

δου, Μιχαέλα Αντωνίου, Ειρήνη Μουντράκη και Πολυξένη Μπίστα, για τη συνδρομή τους στην οργάνωση του Συνεδρίου.

Ιδιαίτερη μνεία αφιερώνω στη Λίλυ Αλεξιάδου, διδάκτορα νεοελληνικής φιλολογίας, μέλος ΕΔΙΠ του Τμήματός μας, για την αξιέπαινη πρωτοβουλία της για τη διοργάνωση της Ημερίδας, που έγινε ασμένως αποδεκτή από τα μέλη της συνέλευσης του Τμήματος.

Ξεχωριστά ευχαριστώ επίσης την αγαπητή μου Ειρήνη Μουντράκη, διδάκτορα του Τμήματός μας και Υπεύθυνη Δραματολογίου, Βιβλιοθήκης, Αρχείου και Διεθνών Σχέσεων του Εθνικού Θεάτρου, για την ιδιαίτερη συμβολή της στην όλη διοργάνωση. Ευχαριστίες οφείλω εξάλλου στη δρ. Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan, Υπεύθυνη Αρχείων ΑΣΚΣΑ, και τη δρ. Αήδα Κωστάκη, Ειδική Ερευνήτρια Αρχείων ΑΣΚΣΑ, για την πολύτιμη συνδρομή τους με υλικό από το Αρχείο Άγγελου Τερζάκη. Επίσης, στη σκηνοθετίδα και απόφοιτο του Τμήματός μας Ρουμπίνη Μοσχοχωρίτη και στους ηθοποιούς της παράστασης *Γαμήλιο εμβατήριο*, Π. Μαυρίδη, Κ. Μπιλάλη, Γ. Τσιότσκα και Μ. Χήναρη, για την παρουσίαση Αναλογίου στο τέλος της Ημερίδας.

Επίσης, ευχαριστώ τους δύο φοιτητές μας, Αγγελική Στρατάκη και Παύλο Σούλη, για τη βοήθειά τους στη λειτουργία της Επιστημονικής Γραμματείας της Ημερίδας, τη γραφίστρια Χριστίνα Αλιβέρτη, για την καλαίσθητη αφίσα και το πρόγραμμα, και την Κάπα Εκδοτική για την έκδοση του παρόντα τόμου.

Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω στις συναδέλφους Λίλυ Αλεξιάδου και Μιχαέλα Αντωνίου, μέλη ΕΔΙΠ του Τμήματός μας, για το ενδιαφέρον τους να αναλάβουν την επιμέλεια της παρούσας έκδοσης, για τη συγκέντρωση, επεξεργασία και προσεκτική διόρθωση των κειμένων με επιτυχία.

Ολοκληρώνοντας μία ακόμα συνεδριακή διαδικασία, το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών και, ειδικότερα, το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών παραδίδει στην ακαδημαϊκή κοινότητα και στο ευρύ κοινό έναν πλούσιο συλλογικό τόμο αξιόλογων επιστημονικών εργασιών για τον Άγγελο Τερζάκη, εμπλουτίζοντας τη σχετική βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του, προς όφελος της ελληνικής θεατρολογίας και των νεοελληνικών σπουδών.